

Головнюва І. В., кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної та прикладної психології
ХГУ „Народна українська академія” (м. Харків)
Милославська О. В., кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної та прикладної
психології ХГУ «Народна українська академія» (м. Харків)

ВЗАЄМОЗ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ У СТУДЕНТІВ

В даному дослідженні було використано кореляційний аналіз для визначення взаємозв'язків між рівнем емоційного інтелекту та комунікативними вміннями у студентів. Встановлено, що випробовувані з низьким, середнім і високим рівнем емоційного інтелекту оцінюють себе як партнерів по спілкуванню майже однаково. Результати дослідження свідчать, що комунікативні вміння включають здатність розуміти свою поведінку та поведінку партнерів за взаємодією, тому, можна упевнено стверджувати, що адекватна „оцінка себе як співрозмовника” та „уміння слухати” сприяє підвищенню ефективності взаємодії.

Ключові слова : інтелект, емоційний інтелект, комунікативні компетентність, комунікативні вміння, студенти.

В исследовании использован корреляционный анализ, с помощью которого установлены взаимосвязи между уровнем эмоционального интеллекта и коммуникативными умениями у студентов. Выявлено, что испытуемые с низким, средним и высоким уровнем эмоционального интеллекта оценивают себя как партнеров по общению схожим образом. Результаты исследования показывают, что коммуникативные умения включают в себя способность понимать свое поведение и поведение партнеров по взаимодействию, поэтому можно уверенно утверждать, что адекватная «оценка себя как собеседника» и «умение слушать» способствует повышению эффективности взаимодействия.

Ключевые слова: интеллект, эмоциональный интеллект, коммуникативные компетентность, коммуникативные умения, студенты.

The study used correlation analysis, by which established the relationship between the level of emotional intelligence and communication skills among students. They tend to be tolerant, open and to control their negative emotions that arise in complex communication situations. The results show that communication skills include the ability to understand their behavior and partners in an interaction, so we can confidently assert that an adequate "self-esteem as a companion" and "listening" helps to improve interoperability.

Keywords: intelligence, emotional intelligence, communication competence communication skills, students.

Постановка проблеми. Розвиток понять академічного інтелекту, емоційного інтелекту, соціального інтелекту пройшов довгий науковий шлях формування, визначення, пошуку точних семантичних описів. Специфіка сучасного стану проблеми емоційного інтелекту зумовлена відсутністю єдиної психологічної теорії та загальних уявлень про інструментарій його дослідження. Успішність взаємодії з оточуючими людьми визначається рівнем розвитку емоційного інтелекту – здатності діяти відповідно зі своїми почуттями і бажаннями, розуміти стосунки особистості, що репрезентуються в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу [1].

Сучасні науковці визначають комунікативні вміння як комплекс дій, котрі ґрунтуються на теоретичній і практичній підготовленості, що дає змогу творчо використовувати комунікативні знання та навички для відображення й перетворення дійсності. У науковій літературі виділені певні комунікативні вміння, які необхідні для

професійного спілкування. Комунікативні вміння – це комплекс дій, що дає змогу творчо використовувати комунікативні знання та навички для відображення та перетворення дійсності. Вони необхідні майбутнім фахівцям для повноцінного та ефективного спілкування. Комунікативні вміння дозволяють студентам впевнено почувати себе у спілкуванні, досягати поставленої мети, отримувати необхідні результати в ході взаємодії з партнером. При цьому, комунікативні вміння виступають як поведінкові характеристики, які крім упевненої комунікативної поведінки включають в себе знання і чуттєвий досвід, тобто когнітивний та емоційний компоненти [5].

Таким чином, актуальність статті обумовлена необхідністю формування у студентів різноманітних видів компетентностей (соціальної, комунікативної, психологічної) шляхом оволодіння ними технологіями ділового спілкування, удосконалення їх комунікативних навичок і умінь. Дослідження, що стало підґрунтям для цієї статті, було проведено на студентах

Харківського гуманітарного університету „Народна українська академія”, в межах роботи наукової школи „Формування особистості в умовах соціальних трансформацій” (ГР № 0112U000664).

Метою статті є дослідження взаємозв'язку рівня емоційного інтелекту та комунікативних умінь у студентів.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідники досить неоднозначно трактують феномен емоційного інтелекту, розробляють різні моделі щодо його вивчення. У широкому розумінні емоційний інтелект трактується як здатність диференціювати позитивні й негативні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний. Для визначення поняття «емоційний інтелект» було використано дві основи: неоднорідність поняття «інтелект» і здійснення інтелектуальних операцій з емоціями. Термін «емоційний інтелект» є досить новим. Перші публікації з цієї проблеми належать Дж. Майєру і П. Саловею. У своїх спільних статтях автори вперше запропонували визначення емоційного інтелекту і показали, що його можна виміряти [15].

Ідея емоційного інтелекту в тому вигляді, в якому цей термін існує зараз, виросла з поняття соціального інтелекту, що розроблялось такими авторами, як Е. Торндайк, Дж. Гілфорд, Г. Айзенк.

Моделі здібностей розглядають емоційний інтелект як поєднання когнітивних здібностей, у складі якого виділяються два компоненти: перший пов'язаний з власними емоціями, другий – з емоціями інших людей (О. В. Білоконь, С. П. Дерев'яно). Змішані моделі включають когнітивні, особистісні та мотиваційні риси, що дозволяє визначити емоційний інтелект як емоційну компетентність особистості (Р. Бар-Он). Специфічними чинниками, що лежать в основі емоційного інтелекту, різні автори називають емоційність, регулювання емоційних станів, можливість кодувати та декодувати емоційні репрезентації (Дж. Майєр, І. М. Андрєєва). Д. В. Люсін стверджує, що емоційний інтелект становить конструкт, який має подвійну природу. З одного боку він пов'язаний з когнітивними здібностями, а з іншого боку – з особистісними характеристиками, які прямо впливають на рівень і індивідуальні особливості емоційного інтелекту.

Д. В. Ушаков вказує на специфіку емоційного інтелекту – рефлексію аспектів, що викликають емоційні реакції, тобто усвідомлення сенсу тих явищ світу людини, які мають для нього цінність. Автор, говорячи про емоційний інтелект як рефлексивні здатності, зазначає, що рефлексія, здійснювана емоційним інтелектом, має багаторівневий характер. Рівень первинної рефлексії дозволяє просто усвідомлювати відчуття. У міру збільшення рівня рефлексії роль інтелекту наростає, а емоційності – знижується [11]. У низці сучасних досліджень емоційний інтелект розглядається в контексті його взаємозв'язку з когнітивними стилями (В. В. Овсяннікова), особистісними характеристиками (О. О. Марютіна, А. О. В. Білоконь), гендерною ідентичністю особистості (І. С. Степанов), особливостями професійної діяльності (А. В. Карпов; А. С. Петровська), показниками соціалізації (Т. П. Шемякіна, С. А. Богомаз) [4].

Переходячи до аналізу комунікативних умінь, слід зазначити, що розглядаючи структуру комунікативних умінь, Ю. М. Жуков, зокрема відмічає, що «одні мають на увазі під уміннями передусім поведінкові навички, інші здатність розуміти комунікативну ситуацію, треті – здатність оцінювати свої ресурси і використовувати їх для вирішення комунікативних завдань». За Г. М. Андрєєвою кожна група умінь відповідає одній з трьох сторін спілкування (комунікативному, перцептивному й інтерактивному). Аналізуючи спілкування як комунікативний обмін, Л. А. Петровська виділяє цілий спектр комунікативних умінь, і, передусім, називає вміння вислуховувати співрозмовника. А. В. Мудрик виділяє складові комунікативних умінь: вміння орієнтуватися в партнерах, об'єктивно сприймати людей (розуміти їх настрої, характер); розбиратися в ситуації спілкування (знати правила, встановлювати контакти); співпрацювати в різних видах діяльності (ставити цілі, планувати їх досягнення; аналізувати досягнуте). Загальні та специфічні комунікативні вміння, які дозволяють успішно встановлювати контакт із іншою людиною, адекватно пізнавати її внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з нею, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях, відносять до конативного компоненту комунікативної компетентності, який разом з

Питання психології

гностичним та емоційним компонентами входить до її структури [9].

У літературі представлені дані про те, що однією з форм прояву комунікативних умінь є емоції. Емоційний критерій сформованості комунікативних умінь характеризується такими показниками: проявів емоцій, які лежать в основі актуалізації почуттів, думок, дій; здатність відобразити залежність емоційного стану в момент сприймання, розуміння, оцінювання суб'єкт-суб'єктивних стосунків; наявність взаємозв'язку емоцій з особистісними потребами, мотивами, цілями комунікації, спілкування та їх результатами; насиченість засобів зворотного зв'язку через вербалізовану рефлексію та емоційну насиченість; наявність оцінного взаємообміну інформацією [3].

Виклад основних результатів дослідження. Вибірку склали студенти ХГУ «НУА» у кількості 276 осіб у віці 19-23 років, 138 чоловіків та 138 жінок. За рівнем емоційного інтелекту, який було визначено за методикою Н.Холла, усі досліджувані були розподілені на групи. До групи з низьким рівнем емоційного інтелекту увійшли 79 осіб, групу з середнім рівнем склали 106 осіб, групу з високим рівнем досліджуваного показника склали 91 особа.

У дослідженні було використано наступні методики:

1. Методика діагностики «емоційного інтелекту» Н. Холла.

2. Тест оцінки комунікативних вмінь.

Методика «Діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холл) заснована на самозвіті, за її допомогою отримано дані про особливості розвитку емоційного інтелекту особистості. Методика представляє собою опитувальник з 30 питань, складається з п'яти шкал:

1. емоційна обізнаність;

2. керування своїми емоціями (емоційна стабільність, емоційна неригідність);

3. самомотивація (вільне управління своїми емоціями);

4. емпатія;

5. розпізнавання емоцій інших людей (вміння впливати на емоційний стан інших людей).

Застосування методики «Діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холл) зумовлене тим, що вона дозволяє визначити рівень розвитку окремих характеристик емоційного інтелекту у широкому віковому діапазоні досліджуваних. Методика має високий рівень надійності, що підтверджується комплексом досліджень, проведених такими авторами, як І. М. Андрєєва, Е. Л. Носенко [8]. Методика «Діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холл) може бути застосована для дослідження ЕІ, яке базується на підходах Дж. Майера та П. Саловея, як стверджують Б. В. Казарін, Л. В. Камушкіна, Б. А. Ясько.

Методика «Тест оцінки комунікативних вмінь» Поняття «комунікативні вміння» включає оцінку співрозмовника, визначення його сильних і слабких сторін, вміння встановити дружню атмосферу, вміння зрозуміти проблеми співрозмовника. Методика призначена для перевірки цих якостей. Тест складається з двох шкал. Перша шкала містить 25 стверджень, на які передбачається одержати відповідь однієї з двох модальностей відповідно до того, що саме з перерахованого викликає смуток, роздратування при міжособистісному спілкуванні. Друга шкала складається з 10 питань. Чим більше позитивних відповідей, тим з більшою ймовірністю можливо стверджувати, що людина вміє слухати співрозмовника. Перша шкала вимірює ступінь терпимості, толерантності до іншого, здатності виявляти лояльність, а друга шкала – уміння слухати співрозмовника. Застосування цієї методики у даному дослідженні обумовлено тим, що безсумнівною її перевагою є новизна подачі стимульного матеріалу і побудови запитань першої шкали. В межах даного дослідження було використано кореляційний аналіз (r-Пірсона) для встановлення взаємозв'язків між означеними феноменами.

Розглянемо взаємозв'язок комунікативних умінь з рівнем емоційного інтелекту студентів. Результати наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники взаємозв'язку комунікативних умінь і рівня емоційного інтелекту (ЕІ) студентів

Шкали	Загальна вибірка	Група I Високий ЕІ	Група II Середній ЕІ	Група III Низький ЕІ
Оцінка себе як співрозмовника	-0,129	-0,025	0,057	0,1247
Уміння слухати	0,183**	0,157	0,127	-0,162

Примітка: ** – $p \leq 0,01$ – міра достовірності відмінностей за r-Пірсона.

Питання психології

Виявлений позитивний взаємозв'язок емоційного інтелекту і вміння слухати співрозмовника у загальній вибірці випробовуваних ($r=0,183$; $p=0,01$). У групах з різним рівнем розвитку емоційного інтелекту ця закономірність не виявлена.

Отже, можна говорити про те, що в загальній вибірці помічена наступна особливість: чим вище рівень емоційного інтелекту, тим вище рівень комунікативного вміння – «уміння слухати». Це свідчить про те, що уміння бути уважним до партнера по спілкуванню, проявляти терпимість і зацікавленість позитивно пов'язане з рівнем здатності до прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретації інформації та поведінки, готовністю до соціальної взаємодії та прийняття рішень, здатності керувати власними емоціями, вербалізувати свої емоційні стани.

Російським фізіологом П. К. Анохіним для позначення здатності живих організмів до свого роду «передналадування» відносно майбутніх подій на основі закладених в них поведінкових програм було введено поняття «випереджаючого віддзеркалення». І дійсно, цей момент «передналадування» по відношенню до майбутнього, до можливих зустрічей сприймаючої системи з різними чинниками довкілля є найважливішою передумовою здійснення саморуху на основі інформації. Система, що використовує інформацію,

завжди як би «знає», що буде, вже наперед, передувє в тій або іншій мірі результатам її можливих взаємодій із зовнішнім світом. Вона активно будує свою поведінку, організовуючи і мобілізуючи свої ресурси і засоби, орієнтуючись на ці можливі результати [13]. Таким чином, можна вважати, що уміння слухати, бути уважним до партнера по спілкуванню і відчувати до нього зацікавленість, дозволяє суб'єктові отримувати достатню кількість інформації, яка і забезпечує «передналадування» відносно розвитку ситуації і саморегуляції, стаючи ресурсом орієнтації в зовнішній дійсності, достатнім для вирішення комунікативних завдань, що виникають перед людиною. Розглянемо взаємозв'язок комунікативних умінь і складових емоційного інтелекту студентів.

Можна відмітити, так само, що здатність оцінювати міжособистісні стосунки в динаміці взаємозв'язана з процесами емпатії та емоційною обізнаністю, розпізнавання емоцій інших людей пов'язане із загальним рівнем розвитку соціального інтелекту.

Зазначене вище дало можливість підійти до розуміння комунікативних умінь як інтегративної властивості особистості, яка набута на основі раніше засвоєних знань, навичок і виявляється у здатності виконувати комунікативну діяльність в нових умовах. Дані представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники взаємозв'язку складових емоційного інтелекту (EI) та комунікативних умінь студентів

Комунікативні уміння	Шкали EI				
	Емоційна обізнаність (EO)	Керування своїми емоціями (KCE)	Само-мотивація (C)	Емпатія (E)	Розпізнавання емоцій інших людей (PEIL)
Оцінка себе як співрозмовника (ОСЯС)	-0,112	-0,181**	-0,079	0,033	-0,086
Уміння слухати (УС)	0,136	0,161*	0,016	0,066	0,129

Примітки: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$ – міра достовірності відмінностей за r-Пірсона

Дані, представлені в таблиці 2, вказують на негативний кореляційний зв'язок між комунікативним умінням «оцінка себе як співрозмовника» ($r=-0,181$; $p \leq 0,01$) та складової EI «керування своїми емоціями». За результатами кореляційного аналізу «оцінка себе як співрозмовника» не пов'язана з шкалами EI «емоційна обізнаність»,

«самотивація», «емпатія», «розпізнавання емоцій інших людей».

За даними кореляційного аналізу «уміння слухати» пов'язано з шкалою EI «управління своїми емоціями» ($r=0,161$; $p \leq 0,05$): чим вище рівень розвитку здатності керувати своїми емоціями, тим вище рівень розвитку уміння слухати. Не виявлено

взаємозв'язків такого комунікативного уміння як «уміння слухати» з іншими шкалами ЕІ.

Якісний аналіз даних таблиці 2 вказує на те, що зафіксований негативний кореляційний взаємозв'язок між комунікативним умінням «оцінка себе як співрозмовника» та шкалою ЕІ «керування своїми емоціями». Це говорить про те, що переоцінка своїх здібностей бути гарним співрозмовником пов'язана з послабленням емоційного самоконтролю. Як стверджує Т. П. Березовська, емоційна напруга може абсолютно спотворити хід спілкування. Часто вона ставить непереборний бар'єр слуханню, розумінню, дії та самовираженню. Автор відмічає, що суспільство, в якому ми живемо, здавна вчило нас контролювати свої почуття методом пригнічення небажаних і соціально неприйнятних почуттів. Це привело до того, що люди втрачають уявлення про свої почуття, виникають труднощі, як в розпізнаванні почуттів іншої людини, так і у висловлюванні власних [2]. О. В. Михайлова досліджувала комунікативну компетентність, в її дослідженні кореляційний аналіз показав, що толерантність студентів взаємозв'язана з упевненою поведінкою в спілкуванні, умінням створювати атмосферу відкритості, довірчості, задушевності та здатністю передбачати поведінку інших людей. Проте, це в ситуаціях сприятливих, коли спілкування розвивається продуктивно. У складних ситуаціях спілкування, при невдачах, що виникають в ході спілкування студенти більш схильні звинувачувати партнера, ситуацію, що склалася, або проявляти агресію. Так само, автор відмічає, що з віком, студенти стають самовпевненими та інтолерантнішими [6].

Відсутність взаємозв'язків між «оцінкою себе як співрозмовника» та «умінням слухати» та шкалою ЕІ «емпатія» пояснює дослідження О. В. Михайлової, в якому вона вказує на неоднозначність зв'язку комунікативних умінь і емпатії. Висока емпатія пов'язана з гарними комунікативними здібностями студентів, але в ході детального аналізу, з'ясувалося, що висока емпатія не завжди сприяє ефективному спілкуванню, в деяких ситуаціях може заважати йому. Так, студенти з високою емпатією можуть сумніватися в тому, що вони викликають симпатію та

розуміння оточення. Таким чином, емпатія, здатність розпізнавати емоції інших людей є результатом підвищеної сензитивності по відношенню до інших, до зовнішнього соціального середовища, а високий рівень соціальної сензитивності може викликати негативні ефекти в особистісному розвитку, що підтверджується дослідженнями Н. А. Тренькаєвої, С. А. Богомаз [10].

За даними О. О. Чухно, співрозмовники не тільки усвідомлюють і контролюють власні переживання та форми їх непрямого прояви, але здатні адекватно впливати на переживання своїх партнерів. Саме ця здатність до розрізнення переживання емоції і її соціалізованого прояви, можливість відстроченої, зміненої чи пригніченою реакції стає показником здатності регулювати свою поведінку, вміння вислуховувати співрозмовника, взаємодіяти з ним. При цьому, надмірна категоричність властива особам, впевненим у своїх комунікативних уміннях. Ця категоричність пояснюється прагненням продемонструвати свою перевагу над співрозмовником, обмежуючи його право на самовираження та самовизначення [14].

Висновки. Отримані дані дозволяють зробити такі висновки:

1. Зафіксований позитивний кореляційний взаємозв'язок між шкалою «уміння слухати» і рівнем ЕІ в загальній вибірці, таким чином підвищення рівня ЕІ пов'язане з підвищенням «уміння слухати».

2. За шкалою «оцінка себе як співрозмовника» достовірні відмінності між групами з різним рівнем ЕІ не виявлені. За шкалою «уміння слухати» також не отримані достовірні відмінності між всіма групами. Кореляційні взаємозв'язки між комунікативними уміннями і рівнем ЕІ у вторинних вибірках не виявлені.

3. Оцінка себе як співрозмовника негативно взаємозв'язана зі здатністю управляти своїми емоціями. Таким чином, чим вище оцінка себе як співрозмовника, тим менше розвинена здатність до управління своїми емоціями. Уміння бути хорошим слухачем позитивно пов'язане з умінням керування своїми емоціями.

4. Зафіксовано позитивний кореляційний взаємозв'язок «уміння слухати» та «керування своїми емоціями». Це свідчить про те, що чим більше розвинена здатність контролювати свій емоційний стан,

тим більше розвинена здатність бути активним слухачем.

Таким чином, випробовувані з низьким, середнім і високими рівнем емоційного інтелекту оцінюють себе як партнерів по спілкуванню схожим чином. Вони схильні проявляти терпимість, відкритість, контролювати негативні емоції під час спілкування, витримувати деяку провокативність з боку співрозмовників. Усі досліджувані демонструють навички рефлексивного слухання рівною мірою.

Виходячи з результатів дослідження, можна стверджувати, що комунікативні уміння включають здатність розуміти свою поведінку та поведінку партнерів за взаємодією, тому, можна упевнено стверджувати, що адекватна самооцінка здібностей бути гарним співрозмовником

сприяє підвищенню ефективності взаємодії з іншими. Проте, переоцінка своїх здібностей бути гарним співрозмовником, призводить до виникнення самовпевненості, ослабляється емоційний самоконтроль, що може перешкодити подальшому розвитку комунікативних здібностей, умінь особи. Уміння слухати, як центральне комунікативне перцептивне уміння, формується на основі емоційної саморегуляції особи. Певною мірою, формуванню вищезначених якостей особистості сприяє високий рівень емоційного інтелекту та окремі його складові.

Перспективою подальших досліджень ми вважаємо вивчення особливостей комунікативних умінь у осіб різного віку та статі.

Література

1. Андреева И.Н. Взаимосвязь социальной компетентности и эмоционального интеллекта у подростков/ Андреева И.Н. // Женщина. Образование. Демократия: Материалы 5-ой международной междисциплинарной научно-практической конференции 6-7 ноября.– Минск, 2003. – С. 194–196.
2. Баширов И. Ф. Социальный интеллект как фактор успешности профессиональной деятельности военного психолога : автореф. дисс. на соискание канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология»/ И.Ф. Баширов.– Москва.– 2006.– 22 с.
3. Добрович А.Б. Общение: наука и искусство/ А.Б. Добрович. – Москва: Знание, 287 с.
4. Ламаш И.В. Особенности внутренних взаимосвязей в процессе социальной перцепции / И.В. Ламаш, Е.В. Милославская // Право і безпека. – 2006. – № 5. – С. 164–167.
5. Максименко С.Д. Психологія особистості: підручник/ С.Д. Максименка, К.С. Максименка, М.В. Папуча. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
6. Максименко Ж.А. Особенности структурных компонентов Я-концепции коммуникативно успешной личности : автореф. дисс. на соискание канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии»/ Ж. А. Максименко. – Москва, 2008. – 22 с.
7. Милославская Е. В. Взаимосвязь структурных составляющих эмоционального и социального интеллекта студента / Е. В. Милославская // Вектори психології – 2009 : матеріали молодіж. наук.–практ. конф. / Харк. нац. ун–т ім. В. Н. Каразіна, ф–т психології, студент. наук. т–во ф–ту психології. – Х., 2009. – С. 186–188.
8. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. / Е.Л. Носенко Н.В. Коврига. – К.: Вища шк., 2003. – 126 с.
9. Прасол М.І. Соціально-психологічні чинники вироблення і прийняття управлінських рішень/ М.І. Прасол // Соціальна психологія. – 2006. – №2. – С. 128–132.
10. Савенков А.И. Секреты жизненного успеха/ А.И. Савенков // Директор школы.– 2004. – №10. – С. 68–76.
11. Садокова А. В. Влияние индивидуальных характеристик эмоционально-личностной сферы на особенности развития моральной компетентности в подростковом возрасте: автореф. дис. на соискание канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / А. В. Садокова. – Москва, 2001. – 19 с.
12. Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности/ Е.В. Сидоренко.– Спб из-во: Речь, 2004. – 208 с.
13. Тимофієнко Н.В. Теоретичні підходи до визначення структури педагогічного спілкування [Електронний ресурс] /Н.В.Тимофієнко// Збірник наукових праць Кам'янець – Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Серія соціально педагогічна.– Вип. 12. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkp/Sp/2009_12/33.pdf
14. Федосеева А.М. Исследование процесса становления психологической компетентности студентов педвуза/ А.М. Федосеева // Вестник Омского государственного педагогического университета. – 2006.– №3. – С. 56–64.
15. Carpenter S. Stoicism reconsidered. Concealing emotions hampers memory of distressing situations, a new study finds/ S. Carpenter// Monitor on psychology. –2000.– V. 31.–№ 8.– P. 58–61.